Правові обмеження діяльності релігійних організацій в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.

О. М. Ігнатуша

Запорізький національний університет
ioleksa@ukr.net

Т. С. Грузова

Запорізький національний університет
tanushkafun@gmail.com

Ключові слова: церква, радянська влада, правові обмеження, адміністративний тиск, релігійні організації, церковне життя, Голодомор, репресії.

Спираючись на архівні документи, проаналізовано становище релігійних організацій, священнослужителів та віруючих різних конфесій на території радянської України протягом 1932–1933 рр. Головна увага зосереджена на правовому обмеженні діяльності релігійних організацій в УСРР, що було виявом державної антирелігійної політики. Окреслено несанкціоновані дії влади й деструктивні елементи, що були використані у 1932–1933 рр., і призводили до морального та фізичного знесення віруючих. На ряді прикладів проаналізовано типовий алгоритм перетворення церковних будівель на приміщення, далекі від першочергового призначення. Охарактеризовано становище духовництва всіх конфесій і ступенів ієрархії та методи тиску на них.

Legal restrictions of Religious Organisations activity in Ukraine during the Holodomor 1932–1933

O. Ignatusha

Zaporizhzhia National University

T. Hruzova

Zaporizhzhia National University

Key words: church, Soviet government, legal restrictions, administrative pressure, religious organisations, religious life, Holodomor, repressions.

Based on archival documentation, position of religious organisations, clergy and believers of different denominations on the territory of Soviet Ukraine during 1932–1933 is analysed. The primary focus is on the legal restrictions of religious organisations activity in the Ukrainian SSR that was a manifestation against the government anti-religious policy. It should be noticed that due to the rejection of the new economic policy and the transition of the Soviet power on the way of Stalin's modernisation, all religious communities were placed under the total pressure of the government bodies without any exception. The unauthorised actions of the authorities and the destructive elements, which were used in 1932–1933, led to the moral and physical exhaustion of the believers. Via a number of examples, a typical algorithm for converting church buildings into premises, which were far from their primary purpose of use, is analysed. The position of clergy of all denominations and hierarchy degrees, as well as methods of pressure on them are characterised. Repressive actions led to uncertainty about future, pessimistic feelings, fear for one's life, as well as often to exile or death. The main point is confirmed that despite religious atheist propaganda and repression, religious life tended to continue even due to the conditions of famine.

Жовтневий переворот у Петрограді 1917 р. та прихід до влади більшовиків ознаменував початок кривавої епохи для народів усього постімперського простору, являючи реінкарнацію російської імперської моделі. Соціальні експерименти, голодомори, репресії, війни стали жакливою реальністю в історії союзних республік, які незабаром «сплотіла ... великая Русь».

Протягом 1920-1930-х рр. монополюючи правляча комуністична партія цілеспрямовано знищувала церкву як соціальний інститут, намагаючись зменшити суспільний вплив релігії, «відшліфувати селянські уми» України від віри у Бога. Складовою репресивної політики радянської влади по відношенню до церкви був Голодомор 1932–1933 рр.

Осмилення цієї трагедії спонукає до глибшого аналізу державно-церковних відносин на відносно короткому, але вкрай повчальному відрізку української історії. Розуміння важливості цього питання українські історики проявили вже з перших років державної незалежності України.

З 1990-х рр. до проблеми становища церкви в часи Голодомору привертати увагу ряд дослідників: О.В. Бойко [1;2], С.І. Дровозюк [3], Т.М. Євсєєва [4], О.М. Ігнатуша [5;6;7;8;9], А.М. Киридон [10;11;12], О.О. Нестуля [13], В.О. Пашенко [14], О.Д. Форостюк [15] та ін. Формується окремий напрямок досліджень, у центрі уваги яких постають різні аспекти державно-політичної лінії щодо церкви: адміністративні, економічні, національні, культурні, соціально-психологічні тощо. В.В. Гудзь, автор монографії з історіографії Голодомору 1932–1933 рр., зазначає, що українські історики застосовують факт нищення національної церкви в аргументації визнання Голодомору геноцидом [16, с.57]. У вітчизняних дослідженнях виокремлюється аспект церковного життя в умовах Голодомору, про що свідчать історіографічні узагальнення С.І. Дровозюка [3]. Досліджуються регіональні прояви та особливості процесів [16, с.564, 639-640, 666-667]. Аналізуються наслідки терору голодом у сфері релігійно-обрядової традиції.

Разом із тим, правові обмеження діяльності релігійних організацій в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр. висвітлені, на наш погляд, недостатньо. Це питання заслуговує на більш предметний аналіз, як центральне при характеристиці технологій примусу влади і динаміки широкомасштабного тиску на суспільство. Його з'ясування викриває джерела і масштаби суспільних деформацій, що мають загрозливий характер для народів світу.

Для проведення такого аналізу сьогодні є до-

статньо підстав – це переконливі факти опублікованих писемних і усних джерел, а також свідчення архівних матеріалів, що чекають свого введення до наукового обігу. Маємо на увазі, передусім, документи центральних і місцевих державних архівів України з фондів партійних і державних органів, що контролювали діяльність церкви, яка формально вважалася «відокремленою від держави».

Мета статті – охарактеризувати правові обмеження діяльності релігійних організацій в Україні у 1932–1933 рр., проаналізувати масштаб і глибину їхнього впливу на релігійне життя.

Впродовж 1920-х рр. атеїзація суспільства проводилася здебільшого шляхом таємних операцій спецслужб з розколу і дискредитації церкви та масової антирелігійної пропаганди. Листівки, лекції, диспути, атеїстична преса – журнали «Безбожник», «Атеїст», все це мало на меті вплинути на населення, створюючи підстави сумніватися у тому, про що кожної неділі говорили в церкві. Відповідно, і дискредитувати священнослужителів, та релігію як таку, в очах віруючих. Ресурс державного апарату скеровувався з кабінетів ЦК РКП(б)–ВКП(б), ЦВК СРСР на виконавців у союзних республіках, серед яких Українська РСР відігравала одну з ключових ролей.

Партійні та державні чиновники приймали як догму вказівки центру щодо реалізації політики у церковно-релігійній сфері. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет копіював антицерковне законодавство Всеросійського ЦВК, уряд УСРР – Раднарком України – та наркомати наслідували відповідні розпорядження уряду та відомств радянської Росії. Поширювалася й «республіканські» аналоги антирелігійної преси – журнал «Безвірник», газета «Безбожник»... За російським сценарієм в Україні інспірувалися антирелігійні кампанії.

Пропагандистська машина тиснула на свідомість селян, робітників, духовенства (чого тільки була варта кампанія з вилучення церковних цінностей!). Але вибраний курс не приніс бажаних результатів. Населення УСРР у часи непу (1921-1928 рр.) залишалося високо релігійним. Перелому на антирелігійному фронті не досягли, як, врешті, й на інших ділянках побудови казарменого соціалізму. Влада втрачала витримку і зривалася на новий «революційний штурм». У царині релігії він отримав назву «штурм небес». На зміну політики «загравань» влади приходив новий етап – терору та репресій.

В 1929 р. у зв'язку з відмовою від нової економічної політики та переходу радянської влади

на рейки сталінської модернізації – форсованої колективізації та індустріалізації під тотальний прес радянської влади потрапили всі без винятку релігійні спільноти. Несанкціоновані дії влади призводили до морального та фізичного знесення віруючих.

У постанові ЦК ВКП(б) «Про заходи посилення антирелігійної роботи», що була прийнята 24 січня 1929 р., зазначалось, що «релігійні організації (церковні ради, синагогальні громади і т. ін.) є єдиною легально діючою контрреволюційною організацією, що має вплив на маси» (переклад з російської. – Авт.) [17].

Саме в «рік великого перелому» розпочинається «штурм» у закритті церков. Якщо протягом 1925–1928 рр. в Україні було закрито 229 церков, то лише за один 1929 рік припинило функціонувати 136! [5, с.244]. Ефект від руйнації храмів у площині релігійної свідомості був резонансним, оскільки руйнувалася одна з основ православ'я – церква як дім Божий.

У грудні 1929 р. нарком внутрішніх справ України підписав «Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служників культу». Згідно з цим документом, владні органи могли ініціювати закриття церковних приміщень, формально, навіть не прикриваючись рішеннями місцевих активістів-атеїстів, головне – обґрунтувати доцільність такого рішення. У документі зазначалося: «закриття молитовного будинку може бути порушене державними установами, якщо закриття потрібно з міркувань державної ваги (підкреслення наше. – Авт.), – наприклад для збудування на тому місці заводу, електростанції і ін. У такому разі питання про закриття даної молитовні безпосередньо вирішує президія окрвиконкому...» [18, с.82]. Звичайно, такі спроби закрити церкви нашоувхнулися на супротив. Секретаріат ВУЦВК потопав у листах-скаргах від релігійних організацій [13, с.57].

Самовільне закриття церков місцевими партійними чиновниками давало можливість вищим органам влади звинувачувати «низи» у перегибах церковної політики [5, с.235]. У прийнятій 14 березня 1930 р. постанові «Про боротьбу з викривленням партлінії в колгоспному русі» йшлося про недопустимі викривлення партійної лінії в області боротьби з релігійними організаціями, в тому числі – й адміністративне закриття церков без згоди більшості: «ЦК зобов'язує партійні організації... рішуче припинити практику закриття церков в адміністративному порядку, фіктивно при-

криваючись суспільно-добровільним бажанням населення» (переклад з російської. – Авт.) [19]. Ця постанова мала б призупинити свавільне закриття храмів. Але, на думку В. Пашенка, постанова була далекою від практичного втілення [14, с.141]. Кампанія по закриттю церков йшла повним ходом. Якщо в 1930 р. було закрито 234 церкви, то вже у 1932 р. – близько 1 000 [13, с.57]. Яскравий приклад – закриття церкви у селі Власівка Чубарівського району на Запоріжжі – на батьківщині Власа Чубаря – голови Раднаркому УСРР. Релігійна громада, що налічувала за реєстраційним списком віруючих майже півтори тисячі громадян та фіксувала майже 3 тисячі говіючих щорічно, опинилася під загрозою закриття після ухвали зборів сільськогосподарської артілі. «Вищезазначена постанова про закриття храму не є виразом волі всієї громади», – з обуренням і занепокоєнням писало до ВУЦВК правління громади 7 жовтня 1931 р. [20, арк.210]. Але у подібних випадках влада вибірково зважала на рішення меншості.

Причому, закриття церков типово набувало форм відвертого вандалізму, якому потурала влада. «Незабаром після розгрому церкви тим же активом в с. Крутенькому під керівництвом Якова Алейштейна був спалений публічно з усіма знуцаннями церковний антимінс і розібрана більша половина мармурового іконостасу», – з обуренням і відчаєм писав до ВУЦВК голова Священного Синоду митрополит Пимен 22 грудня 1931 р. Секретаріат Президії ВУЦВК марно чекав до квітня 1932 року відповіді-пояснення щодо цих подій від Голованівського райвиконкому, тому змушений був надіслати нове «нагадування». Ситуація була неконтрольованою, оскільки лінія партійних верхів спонукала до зневажання інтересів вірян [21, арк.54].

Постанови вищих органів були лише прикриттям, мильними бульбашками, що не зобов'язували місцеве керівництво припинити адміністративний тиск на церковні організації.

Звичайною для кінця 1920-х – початку 1930-х рр. стала практика перетворювати церкви на заклади культури – клуби чи кінотеатри. Секретаріат ВУЦВК спонукав окрвиконкоми найшвидше перетворювати «колишні осередки дурману» в будинки пролетарської культури та розваги [13, с.57]. Майже в кожному населеному пункті церкві знаходили різноманітне застосування. Так, в селі Медведівці Антонівського району Вінницької області місцеву церкву перетворили на клуб «Колективіст». Згідно з протоколом Антонівського райвиконкому, 98 % колективізованого населення села віком від 18

до 70 років відмовилося від церкви та священника й вимагало її переоблаштування [22, арк.8]. Секретаріат ВУЦВК не заперечував рішення, посилаючись на статтю 373 адміністративного кодексу УСРР. Маємо зауважити, що в переважній більшості підписи за закриття церкви ставила молодь віком від 18 років, люди похилого віку – значно менше.

У грудні 1932 р. до Секретаріату ВУЦВК було направлено справу про закриття жіночого монастиря в місті Браїлів Жмеринського району Вінницької області і передачу приміщення для культурно-освітніх потреб. У постанові № 356 Вінницького обласного виконавчого комітету зазначалося, що причиною закриття є клопотання колгоспників, а також знайдений куркульський хліб в кількості 942 пуди [23, арк.2]. Газета «Більшовицька правда» надрукувала статтю Йосипа Кісельова «Революційне кубло за стінами Браїлівського монастиря». У ній зазначалося, що монастир є живим пам'ятником чорного минулого. Мовляв, «куркульня ... докладає всі сили на зрив хлібозаготівлі і ховає хліб від держави» [23, арк.45]. Цілком таємно до голови облвиконкому направили лист, в якому керівництво сільськогосподарської школи м. Браїлова скаржилося на нестачу приміщень та незадовільний стан учбових приміщень, а тому просило передати у користування школи Браїлівський монастир під потреби школи, оскільки «невирішення цього питання призведе до втрати висококваліфікованих фахівців» [23, арк.46]. Зазначимо, що рішення ВУЦВК щодо закриття цього монастиря так і не було прийнято. Справа обмежилася постановами президії Жмеринського районного та Вінницького обласного виконавчих комітетів.

Протягом 1930-х рр. церкви закривали за найменшим приводом. Зокрема, 1933 р. в місті Кам'янці Вінницької області розглядалася справа про передачу Свято-Троїцької церкви під антирелігійний музей. Серед причин, згідно з якими закривали церкву, виділяли: 1) незареєстрованість церкви; 2) відсутність віруючих; 3) незадовільний стан будівлі; 4) крадіжки церковного майна [24, арк.3]. В той же час, згідно з актом огляду церкви від 20 травня 1933 р., який підписали завідувач відділення культів Кам'янського РВК Цинчик, інженер міської ради Затонський, технік Кам'янського РВК Кобилянський, представник комунгоспу Фурман та представник від місцевого музею Андрєєв (*в документі прізвища зазначені без імен. – Авт.*), церква з внутрішнього та зовнішнього боків збереглася від руйнації, й потребувала лише незначного ремонту [24, арк.4].

Інспектор Держтехконтролю у повідомленні до Кам'янецького райвиконкому підтверджував згоду на передачу Свято-Троїцької церкви під клуб або музей [24, арк.5].

Схожа доля перетворення на культосвітні установи спіткала Покровську церкву в селі Новогригорівка Велико-Токмацького району Дніпропетровської області [25, арк.1-2], молитовний будинок в селі Молочанськ [26, арк.3], церкву Івана Богослова в селі Павленкове Білолуцького району Донецької області [27, арк.9].

Декілька місяців (з грудня 1932 р. по лютий 1933 р.) розглядалася справа про закриття Миколаївської церкви в м. Чернігові. Приміщення місцева влада прагнула використати під кінотеатр. Щодо причин, то вони були аналогічні попередньо наведеним нами прикладам. Зокрема, це відмова релігійної громади від користування церквою та її нефункціонування протягом двох років [28, арк.1]. До справи додавалася копія заяви уповноважених п'ятидесятки Миколаївської церкви, де вказано, що церква коштів на утримання приміщення не має, а тому просить храм прийняти у розпорядження Чернігівської міської ради [28, арк.6]. Дивним є відсутність підпису уповноважених та настоятеля громади на документі. А тому складається враження, що заяву могли друкувати представники влади, яким вигідно було цю церкву закрити. Про брутальні фальсифікації місцевих партійних діячів згадує й О.В. Бойко [2, с.86].

До Президії Секретаріату ВУЦВК зверталися представники Київської міської ради щодо закриття Марино-Магдалинської церкви по вулиці Польовій в Києві. Зокрема, церква розташовувалася на території, яка була заброньована для будівництва науково-дослідного інституту автотракторної промисловості. До справи додавалася резолюція, в якій робітники інституту вимагали передати приміщення церкви під потреби інституту. Основний аргумент резолюції – боротьба проти релігії та її шкідливих осередків: «проти церкви – за нову техніку, нове виробництво» [29, арк.27].

Лінію партії на знищення церковного життя підкреслює випадок, який стався в селі Галки на Чернігівщині. Комісія сільської ради запропонувала церковній раді за п'ять днів провести ремонт церкви, в який входило: пофарбувати храм, як зовні, так і з середині, а також відремонтувати огорожу. За досить короткий термін не було знайдено можливості та матеріалів, аби зробити відповідний ремонт, через що сільська рада відібрала договір, описи у громади, а храм зачинила. Відповідно, близько 1 000 віруючих були позбавлені

можливості вдовольняти свої релігійні потреби. При цьому церквою вчасно сплачувалися всі податки, а приміщення храму знаходилося в досить нормальному стані і не потребувало капітального ремонту [30, арк.12].

У 1933 р. до відділу культів ВУЦВК зверталася Всеукраїнська Церковна Рада Української Православної Церкви (спадкоємиці розгромленої у 1930 р. владою Української Автокефальної Православної Церкви) з заявою, в якій характеризувала становище Дніпропетровського Благовіщенського собору. Перед парафіяльною радою стояло багато невіршених завдань, серед яких господарчі потреби, вирішити які вони не могли через відмову інспектора культів Миколаївського. Окрім цього, просили пояснити причину відмови у дозволі діяльності парафіяльної ради Благовіщенського собору [30, арк.133].

У цілому, на території Дніпропетровської області станом на травень 1933 р. було закрито 53% молитовних будинки від загальної кількості діючих раніше [11, с.96].

Владні органи нерідко, аби затягнути час та не давати можливості священникам та віруючим користуватися церквами, йшли на різні виверти. Так, для прикладу, представник ВУЦВК запросив до себе уповноваженого Вознесенської церкви (територія Запорізької міськради), аби особисто вручити йому копію документа на користування храмом в селі Вознесенці. Але документ отримати не вдалося, з причин хвороби представника інспекції культів. Впродовж п'яти днів, з 4 лютого по 9 лютого 1933 р. уповноважений храму з'являвся до відділу ВУЦВК, аби отримати документ, але так цього і не зміг зробити. В листі представник храму Демосфен Анзулатос просив вислати копію документу до 20 лютого [31, арк.142]. В справі є документ, в якому Запорізька міська рада, посиляючись на розпорядження Президії ВУЦВК № 0151, «рахує недоцільним здавати церкву в оренду групі вірян тихонівської течії в с. Вознесенці». Міськрада маніпулювала фактами, вказуючи, що списки вірян які були подані уповноваженим Д. Анзулатосом, не відповідають дійсності, оскільки більшість селян не повідомлені про те, що їх включено до списків, окрім цього, деякі представники на момент подачі документу вже померли. Брудом полили і самого уповноваженого, зазначивши, що той, не займаючись корисними справами хоче лише нажитися на відкритті молитовного будинку [31, арк.143-143-зв].

Цілеспрямовані та свавільні дії влади на місцях, що проявлялися в адміністративному тискові на духовенство, призводили до знищення церков.

Деструктивний елемент, що був використаний у 1932–1933 р., призводив до незворотних негативних змін. Десятки церков, монастирів у різних областях зникали, будучи за однаковим алгоритмом перетворені на заклади, далекі від першочергового призначення.

Нелегкою була доля й представників католицьких громад, які були сформовані на території України історично, з другої половини XVIII ст. У 20–х рр. XX ст. найчисельніші парафії римо-католицької церкви були в Одесі, Дніпропетровську та Миколаєві [7, с.180].

Впродовж 1920-х рр. католицька церква перебувала у відносно захищеному стані. Причиною цьому було партійне табу, яким, за словами дослідниці Н.С. Рубльової, керувався ЦК КП(б)У. Суть «табу» полягала в боязні бути звинуваченими в переслідуваннях за національною ознакою, які на свою користь могли використати іноземні шпигуни. Тому антирелігійну пропаганду радили проводити дуже обережно [32, с.389].

В «рік великого перелому» владу більше нічого не стримує [26]. Як зазначає В.П. Ганзуленко, протягом 1929 р. в УСРР вже було закрито 6 костелів [34, с.65].

Голодомор 1932–1933 рр. зніс запобіжники тиску на католицьку церкву, більш брутальнішими стають процеси закриття храмів без причин та будь-яких пояснень. Для прикладу, згідно дослідження Е.В. Бистрицької, якщо до революції 1917 р. в Могильовській єпархії функціонував 331 храм, в яких служило 473 священники, то на 1932 р. в єпархії залишилося 30 католицьких храмів і 16 священників. Спираючись на інформацією МЗС Німеччини, дослідниця зазначає, що на кінець 1932 р. по Україні залишилося 25 католицьких духовних отців! [35, с.28].

Відсутність п'ятидесятки, аварійний стан, невиконання умов статуту, заборгованість та інші абсурдні причини ставали «ґрунтовними» підставами для закриття, які за своїм характером були типовими та одноманітними. На додачу, секретаріат Президії ВУЦВК дозволив місцевим властям, «порушувати клопотання про зачинення молбудів, які не функціонують понад 3 роки», і сам масово санкціонував «правомірність таких актів» [5, с.249]. Яскраві приклади такої «правомірності» можемо спостерігати на ряді архівних документів.

3 листопада 1932 по листопад 1933 рр. у ВУЦВК розглядалася справа про закриття костелу в Полтаві та передачу приміщення під польську школу. Згідно з витягом із протоколу № 43 засідання Харківського обласного виконавчого комітету від 23 листопада 1933 р., причиною закриття

була відмова п'ятидесятки від користування костьо́лом, що стоїть зачиненим протягом 3-х років. Ухвала комітету була однозначна – костю́л для відвідування закрити, а приміщення використувати як школу [36, арк.3]. Окрім цього, у записці Полтавської міської ради до Харківського облвиконкому було зазначено, що протягом всього часу існування релігійна громада жодного разу не сплачувала податки, відповідно, заборгувала 1670 рублів та не проводила ремонту будівлі [36, арк.10]. Додавалося, що члени громади не цікавляться справами костю́лу, хоч і не писали заяву на вибуття. У справі наявний протокол загальних зборів парафіян. «Рафалович (голова костельної ради. – Авт.) охарактеризувавши становище щодо ремонту костелу, де по приблизному кошторису потрібно не менше 1900 руб., а всього з боргом 3600 руб., а грошей немає, і немає можливості їх зібрати, де і вніс пропозицію закрити костел» – зазначено в протоколі [36, арк.10-11].

Про відсутність п'ятидесятки та бажання поповнювати її лави зазначено і в справі про закриття католицького костю́лу в місті Маріуполі Донецької області. Зокрема, у доповідній записці до облвиконкому зазначалося, що представники релігійної громади через брак коштів не в змозі тримати костю́л в належному стані та виконувати умови, які були зазначені при реєстрації статуту [37, арк.6]. Підставою послужила заява голови релігійної громади Казимира Сокала, в якій він відмовлявся від своїх обов'язків через ряд причин, зокрема: «у зв'язку з несплатою податків, відмови виконувати ремонт, відмовляюся від подальшого зберігання майна ... з огляду на розпад громади, знімаю з себе обов'язки. Прошу міськраду взяти ключі від костелу» (переклад з російської. – Авт.) [37, арк.5]. Будівлю костю́лу сама громада просила віддати під національний польсько-німецький клуб [38, арк.8-8зв.]. Аналогічна ситуація сталася і з костелом в місті Єнакієво (Рикове). Причиною закриття Риківською міською радою було названо відмову п'ятидесятки користуватися приміщенням та робити там ремонт [38, арк.5]. Тому приміщення костелу було вирішено «передати під культурні потреби» [38, арк.19].

В селі Молочанськ Дніпропетровської області згідно з постановою президії Дніпропетровського облвиконкому від 9 червня 1933 р. через відсутність віруючих та невикористання за призначенням, було прийнято рішення про закриття молитовного будинку та передачу його під культурно-освітні потреби [26, арк.3]. В Коростені, згідно з дозволом Секретаріату Президії ВУЦВК, місцеву каплицю передано краєвому музею

[39, арк.149]. Постанова Київського обласного виконавчого комітету про передачу церкви від 10 січня 1933 р. спиралася на відсутність п'ятидесятки та на висновок інспектора культів. Так, у документі було вказано, що «каплиця дерев'яна, дуже стара, знаходиться в безгосподарчому стані, вікна побиті, дощ та сніг попсували все майно, яке знаходиться в середині каплиці, біля каплиці є дзвіниця на якій три дзвони, завдяки тому, що за нею нема догляду, за останній час одного дзвона вкрадено...» [39, арк.154]. Такі дії влади були спровоковані постановою Секретаріату Президії ВУЦВК, згідно з якою місцевим властям було надано дозвіл «порушувати клопотання про зачинення молбудів, які не функціонують понад 3 роки» [5, с.249].

З 1930 по 1933 рр. розглядалася справа про закриття церкви «Різдва Богородиці» в місті Маріуполі. Відповідно до документу Маріупольської міськради, дана церква заважала будівництву трамвайних колій, що мали пролягати саме там, де стояла церква. На думку керівництва, руйнування церкви не принесло б незручностей віруючій частині міста, так як поруч є Мар'їнська церква [40, арк.5].

Маємо зауважити, що для населення в 1932–1933 рр., в самий розпал голоду, дуже важко було відстоювати свої права. В цей час люди не мали ні фізичних можливостей, ні фінансових, аби відремонтувати церкву чи заплатити податок. А тому нерідко в архівних документах можемо зустрічати моменти, коли представники влади використовували це у власних інтересах. Внаслідок цього формувалося враження, що місцеві жителі цілеспрямовано, за власним бажанням відмовлялися від користування церквами.

Яскраво демонструє трагічний результат дій влади щодо католицької церкви відомість про кількість кірх та молитовень в Україні. Так, на 1933 р. діючими на території УСРР залишилися лише 234 церкви 41, арк.5].

Зазнали на собі фронтального тиску і представники протестантських конфесій України.

Їхні молитовні будинки, так само як і православні та католицькі храми почали закривати «більшовицькими темпами».

Протестантам – баптистам, євангельським християнам, адвентистам, менонітам та ін. – за найменших приводів інкримінували вияви політичної опозиційності, ігнорували їхні заяви про політичну лояльність до державної влади. У статті під промовистою назвою «Попівська контрреволюція по німецьких районах СРСР» у листопадовому номері журналу Центральної ради Співки

безвірників України – «Безвірник» – за 1932 рік, згадувалася як «ультиматум» заява «Спілки менонітських проповідників» у 1925 році про «волю викладання релігії та проти антирелігійної пропаганди по школах» [42, с.10].

У тому ж номері журналу інший радянський пропагандист А.С. Панкрат'єв поширював інформацію про розкриття у Полтаві 1929 року «контрреволюційну діяльність керівників баптистських організацій на Полтавщині – Хом'яка, Вільде, Бабушкіна, й колишнього залізничного службовця Лемешка». Керівників громади баптистів звинуватили у зв'язку із закордоном – «Російсько-місіонерським товариством» в Америці, від якого вони, нібито, отримували контрреволюційну літературу, кошти й настанови [43, с.19]. Радянських пропагандистів особливо роздратувало те, що у с. Займанці Червоноградського району баптисти «намагалися зірвати хлібозаготівельну кампанію, яку там провадили». Їх обурював факт що «керівник секти Сидоренко зібрав усю свою громаду і почав агітувати і поширювати брехню, нібито безвірники заберуть увесь хліб» [43, с.20]. Невдовзі жителі цього села, як і мільйони по всій Україні, заплатили своїми життями, пересвідчившись, на чиєму боці була правда.

Антирелігійна кампанія вдарила і по представниках єврейських громад. В. Хітерер, спираючись на дані іноземного відділу єврейського комітету «Джойнт» зазначає, що з 1917 р. по 1930 р. кількість синагог в УСРР скоротилася з 1034 до 934 [44]. Станом на 1 грудня 1933 року по СРСР було закрито 257 синагог, тобто 57% від існуючих в перші роки радянської влади [45].

Причини закриття синагог не відрізнялися від закриття храмів чи костелів. Наприклад, в місті Херсоні, за згодою наркома охорони здоров'я С.І. Канторовича було ухвалено рішення будувати санаторій. У зону будівництва Інституту фізичних методів лікування входила і синагога [46, арк.1]. Рішення Одеського обласного виконавчого комітету було типовим. Згідно з постановою, віруючі могли задовольняти свої релігійні потреби в інших молитовних будинках, що розташовані в місті. Також, відповідно до витягу з протоколу засідання президії Херсонської міськради від 15 лютого 1933 р., в Херсоні не знайшлося жодного вільного приміщення під санаторій, окрім молитовного будинку [46, арк.8]. «Ураховуючи величезне значення організації в м. Херсоні курорту, який дасть можливість лікувати працюючих безпосередньо в Херсоні, рахувати за доцільне відібрати синагогу...», – сказано у протоколі загальних зборів робітників [46, арк.15]. Звичайно,

будівництво санаторію для робітників та жителів міста мала велике значення для охорони здоров'я. Але парадоксальним є те, що піклуючись про одну сферу життя, влада свідомо підкреслювала зневажливе ставлення до іншої – приватної.

Про двохрічний термін пустування синагоги, а також незадовільний стан приміщення знаходимо інформацію в документах, що стосуються закриття синагоги в місті Прилуках. «В той час, коли віруюче населення м. Прилук має змогу забезпечити свої релігійні потреби в інших синагогах, працюючим бракує вільних приміщень (підкреслення наше – Авт.), де можливо було б провадити культурно-виховну роботу», – читаємо в документі [47, арк.7]. Аналізуючи подібні, написані як під копірку, документи, зазначимо, що переоблаштування церков на клуби, кінотеатри, театри було налаштоване радянською владою не на духовний розвиток населення, а на промивання мізків ідеєю соціалістичного майбутнього, яке досягти неможливо, поки є віра в Бога.

Темпи атеїстичної кампанії демонструє статистика синагог у Дніпропетровській області, де залишилося всього вісім синагог, а в центрі міста – лише дві! [31, арк.116].

Таким чином, позбавляючи віруючих можливості відвідувати храми – традиційні релігійні осередки, і дискредитуючи послідовних прихильників церковних організацій, влада насильницьки секуляризувала суспільну свідомість усіх верств віруючого населення – різних націй та конфесій. Відомий пропагандист О. Чефранов у жовтневому номері журналу «Безвірник» за 1932 р. підсумовував, що «кількість релігійних громад за 15 років пролетарської революції на Україні скоротилася пересічно від 15 до 50%» [48, с.10].

Окрім передачі приміщень церкви під заклади радянської культури та освіти, владні структури приймали й інші рішення щодо долі церков. Так, в червні 1933 р. розглядалася справа про знесення Архангело-Михайлівської церкви в с. Нехвороща Полтавської області. Причиною зносу церкви було прагнення місцевої влади збудувати житловий будинок для районного партійного активу [49, арк.2]. Цинічним виглядає висновок, що влада не знайшла придатної місцевості для будівництва за всіма нормами та показниками, окрім місця, де розташована церква. На додачу, було наведено ряд стандартних і типових по Україні причин, через які громада не може піклуватися церквою, і, мовляв, не залишалося жодного іншого виходу, як церкву знести і розпочати будівництво.

У часи Голодомору одним з найпоширеніших способів стало використання церкви для збері-

гання зерна. Пояснення владних структур щодо згаданого вище питання були неоднозначні. Так, церква на Дніпропетровщині була засипана зерном тільки тому, що не вистачало іншого приміщення [31, арк.52]. Церкву Преображенської релігійної громади села Великої Білозерки місцева влада також використала під зернохосвище. Для представників громади таке рішення було незрозумілим, адже заборгованостей у церкви не було [31, арк.60]. Представники Олексіївської громади села Мени Чернігівської області зверталися до ВУЦВК у справах культів щодо позбавлення 1300 віруючих можливості вдовольняти свої релігійні потреби, внаслідок перетворення Троїцької та Олексіївської церков на зернохосвища [30, арк.14]. Ми вважаємо, що цінність хліба нарівні з життям у час Голодомору антигуманно експлуатувалася владою [7, с.182].

Нерідко владні органи зрівнювали з землею церкви та храми. О.Д. Форостюк зазначає, що у 1930-ті рр. підірвані були Миколаївський собор, Вознесенська, Воскресенська, Казанська, Троїцька церкви у Луганську, Покровський собор у Старобільську, Миколаївська церква у селищі Станично-Луганському та інші [15, с.129]. Згадуємо про підлив собору в місті Мелітополі та Свято-Троїцької церкви в селі Кизияр [5, с.248]. В.П. Ганзуленко пише про закриття, а згодом і підлив найбільшої римо-католицької святині Одеси – храму Святого Климентія [34, с.65]. Такі агресивні вчинки влади підтверджують й старожили.

Зазначимо, що внаслідок активної антирелігійної кампанії на території Донеччини, Миколаївщини, Кіровоградщини, Вінниччини, Сумщини не лишилося жодної діючої православної церкви. На Харківщині, Луганщині та Полтавщині лише по одній! [8, с.120].

Свавільне закриття храмів супроводжувалося й плюндруванням почуттів священнослужителів та віруючих. Так, священник Андрій Зайцев згадував про наругу, яку він спостерігав від представників влади: «27 липня прийшли до мене на квартиру з вимогою відкрити церкву... вони (*представники влади.* – *Авт.*) увійшли в фуражах і почали проводити оцінку церковного майна, заявивши, що церква має заборгованості. Після оцінки майна вони покурили в олтарі, а потім вимагали вивернути кармани» [50, арк.58].

Цілеспрямована атеїстична політика комуністичної партії негативно позначилася на священнослужителях як у моральній так і у фізичній площині. На початку 1930-х р., а особливо в період Голодомору, посилюється тиск на духівництво всіх конфесій і ступенів ієрархії. Зокрема, тис-

ку зазнавали першоієрархи церков, які брали на себе ношу захисту священнослужителів та членів релігійних громад. Так, про несанкціоновані дії влади по відношенні до громад віруючих і духовенства у своїх заявах до ВУЦВК неодноразово писали ієрархи різних церков – митрополит Української Православної Церкви Іван Павловський, митрополит Української Синодальної Церкви Пимен Пегов, екзарх України Російської Православної Церкви Костянтин Дьяков.

Митрополита Івана Павловського у 1933 р. заарештували за порушення заборони радянської влади не впускати голодуючих до церков під приводом захисту від розповсюдження епідемій [51, с.1038].

Відзначимо, якщо в 1920-х р. матеріальне становище різних течій духовенства значно відрізнялося, то період Голодомору, який був свідомо запланованою акцією, призвів всіх священнослужителів до цілковитого злиденства. Яскравим прикладом цього є доля митрополита Василя Липківського, який у листах до отця Петра Маєвського в Канаду розповідав про важкі матеріальні умови, в яких опинився. У листі від 17 липня 1933 р. митрополит зазначав: «Запевне я в такому стані, що можу прожити тільки милостинею, бо нічого не маю й нічого не заробляю... Ваша допомога для мене манна небесна... Запевне про такі речі як сало, масло, молоко, яйця я вже не мрію...» [51, с.493].

Тягар антирелігійних нападок переймала і середня ланка ієрархії. Так, протоієрей Дмитро Галевич у листах до родичів згадував, що голодні роки даються в знаки: «Наталочка вже втретє приходить до мене за допомогою, і даєш їй по силі можливості дещо з їстівних продуктів. Е.Л. теж просить про надсилання йому хоч сухариків, але де їх взяти, цих сухариків, коли у мене самого в неділю виявилося всього три малайчика?» [52, с.87].

Окрім виснаження голодом, радянська влада добивала духовенство й економічним тиском. Шалені суми податків, нав'язані державою, були їм не під силу, адже значно перевищували прибуток священнослужителів. Внаслідок цього на них посипалися додаткові штрафи та навіть судові позови. Часто не маючи не те що господарства, а й власного житла, релігійні діячі змушені були звертатися до небайдужих за допомогою, або ж за невиконання податку відправлятися в Сибір.

За час Голодомору були відкриті десятки карних справ, обвинувачення в яких були абсурдні – антирадянська агітація чи контрреволюційні дії [1, с.217]. Для прикладу, у березні 1933 р. був звинувачений священник с. Щербані Вознесенського

району Миколаївської області Г.А. Глобачов. Релігійному діячу інкримінували статті 54-10 (антирадянська агітація та пропаганда) та 54-11 (участь в контрреволюційній організації). У витягу із звинувачувальної постанови йдеться, що «священник разом з розкуркуленим куркулем організували контрреволюційне угруповання з метою зірвати хлібозаготівельну кампанію... Під час хлібозаготівлі ... Глобачов говорив, що влада здирає з селян останню шкуру, забирає у них хліб, селяни пухнуть з голоду...» [53, с.214].

Аби допомогти голодуючим селянам, священники римо-католицької церкви зверталися до знайомих з Німеччини чи Польщі. Але влада, яка не визнавала голоду на території УСРР, розцінювала такі дії як безпідставне втручання іноземних ворожих сил у внутрішні справи СРСР [33]. Відповідно, тисячі були заарештовані за звинуваченням у шпигунстві на користь іноземних держав, антирелігійній пропаганді чи контрреволюційній діяльності. Для прикладу, в 1932 р. у шпигунстві на користь Німеччини (а з 1934 р. – антирадянській агітації) було звинувачено священника Н.П. Іллі з Одещини. В одному зі своїх листів до закордонних організацій Никодим Пилипович згадував: «скільки тут померло від голоду, а ще в майбутньому скільки помре... Люди навесні поїли вже те, що було призначено для свиней...» [54, с.394]. За оголошення адрес комітетів закордонної допомоги голодуючим було заарештовано священників В.Й. Перхоровича з с. Терпіння Запорізької області [55, с.359] та М.С. Пономарьова з Мелітополя [55, с.365].

В.П. Ганзуленко, аналізуючи становище римо-католицької церкви в Україні, зазначає, що на 1939 р. «не залишилося жодного місцевого католицького священника, який би перебував на волі» [56, с.73].

Адміністративні утиски, плюндрування почуттів, залякування, шантаж, переслідування, розправи деморалізували священнослужителів. Дії репресивного характеру призводили їх до невпевненості у завтрашньому дні, песимістичних настроїв, страху за своє життя. Під тиском обставин священники змушені були переїжджати з села у місто, влаштовуватись на роботу.

Часто, не витримуючи утисків, вони зрікалися сану. Тексти зречень були однотипними, складеними у каральних органах СРСР. Священники, аби припинити знущання та хоч якось полегшити собі життя, зауважували, що релігія нічого не дає суспільству [57, арк.30], йде проти науки та культурного розвитку [57, арк.227], визнавали її

«дурманом» [57], «забобонами» [57, арк.182], а свою діяльність називали «ганебним ремеслом» [57, арк.224].

Завдяки «Мартирології українських церков» маємо змогу побачити, що кількість духовенства в 1932 р. у порівнянні з 1914 р. скоротилася з 24 665 (православні) до 9 200 (враховуючи інші віросповідання) [51, с.907]!

Досліджуючи трагічний період 1932–1933 рр. у контексті атеїстичної пропаганди 1920-1930-х рр., А.М. Киридон зауважує, що «глибоке вкорінення традиційної православної обрядовості і прихильне ставлення населення до Церкви навіть в умовах трагедії голодного року дозволило пульсувати церковному організмові» [10, с.189].

Підсумовуючи, зазначимо, що активна антирелігійна кампанія, яка розпочалася з приходом більшовиків до влади, зазнала піку у 1930-х рр., та у період Голодомору зокрема. Свавільне закриття церков та перетворення їх на різноманітні заклади охорони здоров'я, освіти чи радянської культури першочергово мали на меті зменшити осередки впливу на населення, яке, не дивлячись на атеїстичну кампанію 1920-х рр., все ще залишалося релігійним. Законодавчі акти, які повинні були захистити священнослужителів та зменшити оберти тиску місцевих органів влади, були лише «замилуванням очей». Правові обмеження діяльності релігійних організацій в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр. скеровувалися центральними органами комуністичної партії та радянської держави. Вони йшли із Москви і як безумовні приймалися до виконання провідниками антирелігійної політики в Україні, що тримала сумнівну пальму першості «поборювання релігії» у порівнянні з іншими радянськими республіками. На 1 квітня 1936 р. на території УСРР продовжували діяти лише 9% молитовних будинків з числа дореволюційних, тоді як в РСФРР показник становив 35,6% [58, арк.3]. Все, що декларувалося на папері свідомо ігнорувалося у житті. Брутальні фальсифікації, вигадані приводи призводили до самовільного закриття церков. Позбавлені можливості проводити релігійну діяльність, священнослужителі змушені були переїжджати в пошуках «кращої» долі. Мільйони віруючих звикали глибоко приховувати свої релігійні почуття, у жодному разі не афішуючи їх, оскільки протилежне дорівнювало самознищенню. Врешті-решт, релігійні організації і свідомість віруючих усіх конфесій зазнали значних деформацій, наслідки яких відчутні до сьогодні.

Джерела та література

1. Бойко О.В. Православна церква на Дніпропетровщині в роки Голодомору (1932–1933 рр.). Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті:[зб. наук. пр.]. 2011. Вип.9. С.214-222.
2. Бойко О.В. Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1929–1941 рр. Держава та церква на Дніпропетровщині у 1920-х – на початку 1970-х років. Дніпропетровськ: «Монолит», 2014. С.69-118.
3. Дровозюк С.І. Руйнування духовності українського народу під час голоду 1932–1933 рр.: історіографічний аналіз. Держава та армія: Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2003. № 439. С.289-297.
4. Євсєєва Т.М. Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні як чинник формування неправославної політичної нації. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. К.: Видавн. дім «КМА», 2009. С.239-254.
5. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
6. Ігнатуша О.М. Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті рр. XX ст.): навч. посібник. Запоріжжя: ЗНУ, 2008. 250 с.
7. Ігнатуша О.М. Руйнація католицької церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2009. Вип. XXVII. С.180-184.
8. Ігнатуша О.М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 рр. Голодомор 1932–1933: Запорізький вимір. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С.112-127.
9. Ігнатуша О.М. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави. Сумська старовина. Науковий журнал з історії та культури України. 2003. № XI–XII. С.80-84.
10. Киридон А.М. Держава-Церква-Суспільство: інверсна трансформація в суспільстві. Рівне: РІС КСУ, 2011. 216 с.
11. Киридон А.М. Руйнування культових споруд (1920-1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. Проблеми історії України: факти, судження пошуки. 2013. Вип.22. С.91-99.
12. Киридон А.М. Релігійно-церковне життя в Україні (1932–1933 рр.). Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки». 2012. Вип.13. С.51-57.
13. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні: в 2 ч. Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр. К., 1995. 216 с.
14. Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х рр. XX ст. К.: Ін-т історії України, 1994. 252 с.
15. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках. Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. 166 с.
16. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2019. 1153 с.
17. Про заходи посилення антирелігійної роботи. URL: <http://istmat.info/node/59437> (дата звернення: 09.10.2019).
18. Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служників культу. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40215/12-Documet9pdf?sequence=1> (дата звернення: 09.10.2019).
19. Про боротьбу з викривленням партлінії в колгоспному русі. <http://istmat.info/node/45316> (дата звернення: 09.10.2019).
20. Центральний державний архів вищих органів управління України (далі – ЦДАВО України). Ф.1. Оп.7. Спр.171.
21. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.7. Спр.172.
22. ЦДАВО України. Ф.1. оп.9. Спр.15.
23. ЦДАВО України. Ф.1. оп.9. Спр.16.
24. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.18.
25. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.32.
26. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.36.
27. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.45.
28. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.94.
29. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.8. Спр.148.
30. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.12.
31. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.8. Спр.126.
32. Рубльова Н.С. Антикостольна кампанія в УСРР: причини інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.). 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1996. Вип.1. С.388-405.
33. Рубльова Н.С. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.). 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2/4 (13/15). С.311-331 URL:http://shron1.chtyvo.org.ua/Rublova_Nataliia/Likvidatsiia_v_Ukraini_iierarkhii_Rymo-katolytskoi_tserkvy_kinets_19171937_rr.pdf (дата звернення: 10.09.2019).
34. Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква на Півдні України за часів державного атеїзму (кінець 20-х – 30-ті рр. XX ст.). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. 2014. Вип.10. С.62-73.
35. Бистрицька Е.В. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в 20-30-х рр. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. 2010. Вип.3. С.17-32.

36. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.85
37. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.49.
38. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.48.
39. ЦДАВО України. Ф.1, оп.8, спр.128.
40. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.50.
41. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.14.
42. Геккель Г. Попівська контрреволюція по німецьких районах СРСР. Безвірник. 1932. №21-22. С.7-10.
43. Панкратьев А.С. 15 років антирадянської діяльності релігійних організацій. Безвірник. 1932. №21-22. С.14-20.
44. В. Хітерер Конфіскація єврейських документальних матеріалів та єврейської власності в Україні в 1919–1930 рр. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/688.html> (дата звернення: 12.10.2019).
45. Євреї в Радянському Союзі 1922-41 рр. URL: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15416/#07> (дата звернення: 13.10.2019).
46. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.92.
47. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.96.
48. Чефранов О. Безвірники України на будівництві соціалізму. Безвірник. 1932. № 19-20. С.9-18.
49. ЦДАВО України. Ф.1. Оп.9. Спр.89.
50. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп.8. Спр.129.
51. Мартирологія українських Церков: у 4-х т. Т. 1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто; Балтимор: Смолоскип. 1987. 1207 с.
52. Галевич Д. Незаарештовані листи: листи священника з України до Німеччини. 1922–1938. К.: Видавн. дім «Козаки», 2001. 127 с.
53. Реабілітовані історією. У 27-и т. Миколаївська область. Кн. 1. Київ-Миколаїв. Миколаїв: Світогляд, 2005. 870 с.
54. Біографії римо-католицьких священників, репресованих радянською владою. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. Вип.21. С.374-438.
55. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Запорізька область Книга 6. Київ-Запоріжжя. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013. 483 с.
56. Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква на Півдні України: час соціальних перетворень (1917-1930 рр.). С.71-74. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/22/22/ganzulenko.pdf (дата звернення: 16.10.2019).
57. ЦДАВО України. Ф.5. Оп.3. Спр.1963.
58. Державний архів Російської Федерації. Ф. 5263. Оп.1. Спр.32.